

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ВПЛИВУ ТОТАЛІТАРНИХ ГРУП НА ОСОБИСТІТЬ

У статті визначається зміст поняття та ознаки феномену тоталітарних груп. Розкривається сутність поняття "соціальний вплив". Висвітлюються структурні компоненти соціального впливу. Тоталітарні групи розглядаються як специфічне середовище соціального впливу. Визначається роль природних психологічних особливостей особистості та феноменів, які виникають під час групової взаємодії в ефективності здійснення соціального впливу тоталітарних груп на особистість. Розкриваються засоби впливу тоталітарних груп на особистість їх членів. Розглядаються принципи маніпулятивного впливу та особливості такого феномену, як контроль свідомості.

Ключові слова: тоталітарна група, деструктивний культ, соціальний вплив, структура соціального впливу, засоби впливу тоталітарних груп на особистість, груповий тиск, групове мислення, конформізм, створення емоційної ситуації впливу, маніпулятивний вплив, контроль свідомості.

Постановка проблеми. Взаємозв'язки між людьми мають універсальний характер, тобто людина пов'язана не тільки з тими, хто її оточує, але й опосередковано з усіма іншими людьми. Життя передбачає взаємодію людей між собою та здійснення ними взаємного впливу один на одного. Існування різних об'єднань, груп і їх вплив на психіку окремої людини – це об'єктивний результат історичного розвитку людської цивілізації. На сьогоднішній день в Україні існує значна кількість тоталітарних груп, деструктивних за своїм впливом на особистість і соціум. До того ж загальний стан економічної, політичної нестабільності, культурної збідності суспільства є значним фактором стресу, що здійснює психологічний тиск на сучасного українця, загострює його особистісну проблематику та внутрішні протиріччя. Так, складні умови реального життя викликають бажання втекти від наявної реальності, віднайти спокій та задоволення депривованих потреб. Форми такої втечі досить різноманітні та нерідко носять небезпечний характер. Однією з таких форм є вступ до тоталітарних груп.

Проблему існування та впливу на особистість тоталітарних груп, організацій, сект, деструктивних культів досліджують як українські, так і зарубіжні психологи, серед яких К. К. Агеєнкова, Є. Волков, Н. В. Гуз, О. В. Лавренко, Дж. Лаліч, М. Лангоуні, О. А. Ліщинська, Р. Ліфтон, В. В. Москаленко, М. А. Орел, М. Г. Петрина, П. Т. Петрюк, Д. К. Росс, С. Хассен та інші. Проте проблема розкрита недостатньо.

Мета статті – теоретичне осмислення особливостей соціального впливу тоталітарних груп на особистість.

Результати теоретичного дослідження. Уперше поняття нетрадиційних культів використав Е. Трельч, який класифікував нетрадиційні відгалуження в усталених релігійних конфесіях. Він зазначав, що основною метою таких угруповань є духовність, що має на меті осучаснити та соціалізувати давню традицію. Із загальносоціологічної точки зору, нетрадиційні угруповання – це виокремлені групи, які не відповідають нормам даного суспільства. Соціальні психологи визначають нетрадиційні групи як такі, що спроможні змінити у своїх членів психологічні якості та поведінку. В останні роки щодо таких груп, які діють на релігійному ґрунті, вживають поняття "квазі- і псевдо культу". Мається на увазі, що вони лише зовні нагадують релігійні утворення, а внутрішньо є штучними релігіями, які набувають рис шкідливого явища [3, с.74].

На сьогоднішній день серед дослідників цього феномену існує певна невизначеність щодо терміну. Такі групи називають по-різному: "псевдо культу", "тоталітарні секти", "деструктивні культу", "неокульти", "новітні релігійні культу" тощо. Ми скористаємося більш широким терміном "тоталітарна група".

О. В. Лавренко визначає тоталітарні групи як спільноти людей, об'єднаних долученням до певної системи цінностей, ідеологічної програми, тенденції або постаті, яка втілює у своєму образі цю систему цінностей. Така група має чітку ієрархічну авторитарну структуру, особливу і тривку модель стосунків, вірувань, практик, що і надає кожній із них індивідуальності [3, с.74].

Тоталітарні групи можуть мати різну форму, часто вони існують як релігійні, політичні, культурно-просвітницькі, оздоровчі, психотерапевтичні та інші організації, громадські та соціальні об'єднання, але для всіх них характерним є здійснення тотального контролю свідомості; наявність харизматичного лідера; наявність ієрархічного органу управління групою, за допомогою якого дозується інформація, організується тотальний контроль за поведінкою, способом життя, приховуванням істинних

цілей групи, форм впливу на свідомість; відчуженість особистості від сім'ї, друзів, суспільства, різкі зміни в її системі цінностей, наявність поступових чи раптових особистісних змін; фізична, фінансова чи психологічна експлуатація членів групи; переважання групових цілей над індивідуальними [6, с.414].

Тоталітарного характеру ці групи набувають за рахунок своєрідної форми організації: такі групи мають закритий характер, жорстку ієрархію, для них характерне авторитарне, харизматичне лідерство та форма управління, за якою правляча верхівка намагається поставити під повний контроль всі аспекти діяльності групи та окремих її членів.

О. А. Ліщинська виокремлює конструктивні та деструктивні тоталітарні організації. Конструктивні тоталітарні групи вона розглядає як спільноти, де акцент робиться на чіткій взаємодії їх членів та стиранні індивідуальних особливостей так, щоб члени групи діяли як єдиний гарно налагоджений механізм. Однак патологічних змін в особистості членів таких груп не спостерігається. Загальна сутність деструктивних тоталітарних організацій полягає у здійсненні психологічного насильства. У результаті діяльності цих організацій у людей, які опинилися в їх тенетах, виникає тоталітарний синдром особистості та психічна залежність особистості [4, с. 45].

О. В. Лавренко зазначає, що деструктивність групі надає не її програма, вчення, вірування, доктрина (вони найчастіше є соціально прийнятними, що й дозволяє тоталітарним групам офіційно реєструватися і діяти в соціально-правовому просторі), а те, що вона робить з особистістю, як впливає на неї, на її вчинки, на яку лінію поведінки спонукає, який спосіб життя нав'язує [3, с.78]. Тоталітарна група впливає на своїх членів з метою підпорядкувати індивіда групі для здійснення завуальованих цілей, планів лідерів, керівників груп.

Сам термін "соціальний вплив" у сучасній психології розглядається, як загальна назва процесів, за допомогою яких людина, група, суспільство впливають на думки, установки, цінності та поведінку індивіда, груп людей або соціальних класів [5, с. 13].

Ф. Зімбардо зазначає, що процес соціального впливу передбачає таку поведінку однієї людини, коли її метою або наслідком є зміна поведінки, емоцій або думок іншої людини стосовно певного стимулу. Таким стимулом може виступити будь-яка соціально значуща проблема, продукт, дія [2, с. 16].

Як зазначає В. В. Москаленко, проблеми соціального впливу – це проблеми змін, які відбуваються у психіці людини внаслідок впливу на неї інших людей, а також того, як саме відбуваються ці зміни, які механізми тут спрацьовують. Адже соціальний вплив – це тиск на людину з боку агента впливу, який здійснюється без будь-яких насильницьких дій, без обмежень фізичної свободи дій, без будь-якої загрози (прямої чи опосередкованої) життю або здоров'ю об'єкта впливу. Об'єкт впливу добровільно приймає систему ціннісних смислів суб'єкта впливу [5, с. 15].

Соціальний вплив є впливом на психіку людини. Він зумовлений її особливостями, які роблять особистість вразливою до такого впливу. До цих особливостей належать, перш за все, емоційно-мотиваційна сфера особистості, її самосвідомість.

Відповідно до концепції Г. Д. Лассуелла, структура соціального впливу містить п'ять компонентів: суб'єкт, об'єкт, зміст, засоби та результати впливу [5, с. 38-54]. Суб'єктом соціального впливу може бути індивід, група, засоби масової інформації, ситуація, що передбачає дії, спрямовані на зміни об'єкта впливу.

Об'єкт соціального впливу – окремий індивід, група, суспільство, на які спрямовано вплив. Ефективність соціального впливу залежить від особливостей об'єкта впливу. Так, у випадку навіювання враховується рівень сугестивності особистості, а у випадку переконання – рівень інтелектуальних здібностей і схильність до раціонального обґрунтування. В організації впливу на групу важливо враховувати такі її особливості, як згуртованість, внутрішню структуру та ін.

Зміст соціального впливу розуміється як певним чином побудоване повідомлення або дія, яка має на меті схилити людину до заданих змін.

Засоби соціального впливу – це технології, прийоми, завдяки яким досягається зміна системи соціальних установок, уявлень, ставлень, поведінки в об'єкта впливу. Серед засобів соціально впливу виокремлюють такі: переконання, навіювання, наслідування, психологічне зараження.

Результатом соціального впливу є зміни, які відбуваються в об'єкта впливу в цьому процесі, тобто перебудова системи соціальних установок, думок, уявлень, ставлень, поведінки особистості або групи.

Соціально-психологічний вплив тоталітарних груп на їх членів базується на особливостях людської психіки та загальних явищах, які виникають при взаємодії людей та об'єднанні їх у соціальні групи. Розглянемо їх детальніше.

Людина як соціальна істота має вроджену довіру до зразків поведінки, що демонструються їй найближчим оточенням. Тому для контролю за поведінкою важливо знати, з ким саме контактує особа. Людина, занурена у специфічне оточення, проти власної волі та свідомості, вимушена спонтанно переймати звички та стереотипи людей, що знаходяться поруч. Тому в культурі досить часто певну особистість намагаються відділити від звичного кола спілкування [6, с. 423].

Разом з цим, у тоталітарній групі пропонуються нові способи підтримки ідентичності: культовий одяг, особлива зачіска, знакові ритуальні манери поведінки. Все це сприяє ідентифікації особистості з

культу. Крім того, при впливі на особистість тоталітарної групи діє принцип соціального доказу, який полягає в інтерналізованому самодоказі правоти оточуючих. Тобто, чим більше людей підтримує те або інше переконання, тим міцніша віра даної групи в це переконання [8, с. 51].

Вплив групової більшості часто реалізується через конформізм як феномен групового тиску. Конформізм розглядається як пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил, безумовне схвалення перед авторитетами [1, с. 312].

Нормативний вплив на індивіда пов'язаний із груповими нормами. Йдеться про те, що більшість чинить тиск, і це сприймається представником групи як норма. Нормативні вимоги групи оточують людину з раннього дитинства: її вчать дотримуватися групових норм і поважати їх. Інформаційний вплив на індивіда передбачає зміну індивідуальної позиції стосовно групової у зв'язку з тим, що індивід звертається до групи як до джерела інформації. Якщо нормативний вплив змінює систему міжособистісних взаємин, то інформаційний – детермінує прагнення людини до більш-менш адекватної оцінки дійсності [1, с. 311].

Групове мислення – спосіб мислення людей, які, перебуваючи в тісно згуртованій групі і прагнучи до єдності думок, головним вважають пошук консенсусу, що знижує їх здатність до пізнання реальності. Тобто виробленню і прийняттю правильного рішення заважає надмірна однотайність групи. Найзначущими чинниками формування "групового мислення" є висока згуртованість групи; яскраво виражене "Ми-почуття", ізольованість групи від альтернативного джерела інформації; невизначеність щодо схвалення індивідуальних суджень та думок.

Серед ознак групового мислення виокремлюють ілюзію невразливості (поділяється більшістю або усією групою, наслідком чого є перебільшений оптимізм і схильність до надмірного ризику) і надмірну віру в етичність та принципи поведінки (членів групи іноді спонукують ігнорувати моральні наслідки прийняття рішення). Внаслідок дії цих ознак члени групи нерідко переоцінюють свої права і можливості [1, с. 337].

Для тоталітарної групи характерне авторитарне, харизматичне лідерство. Як правило, тоталітарною групою керує одна людина або невелика група людей, які мають повний контроль над усіма іншими членами групи. Керівництво тоталітарної групи проявляє нетерпимість до відмінної від своєї думки та критики. Лідер такої групи має надчуттєвий досвід або пережив екстремальний досвід та претендує на обожнення [8, с. 75].

Соціальний вплив групи на індивіда є різноманітним, і ця різноманітність впливу зумовлюється, перш за все, місцем індивіда у групі в якості її члена, тобто його соціальним статусом. Люди, які живуть у суспільстві, схильні довіряти тим, кого вважають авторитетною особою, тобто тим, хто посідає більш високі позиції, мають більш високий статус, більш знання тощо. Як видно з експериментів С. Мілграма, ступінь довіри авторитету може сягати такого рівня, що під її впливом людина може нанести собі або оточуючим непоправної шкоди.

Серед існуючих засобів соціального впливу важлива роль відводиться створенню емоційної ситуації, що підсилює позитивну мотивацію партнерів взаємодії. Так, наприклад, мунівці, вербуючи у свою секту, створюють емоційну атмосферу через музично-образне супроводження промов, доброзичливість, бадьорий настрій, дотики, обнімання, посмішки [5, с.226].

У соціальній психології розкрито роль емоційного стану в групових процесах спілкування, вивчається його спонукальна сила у взаємодії великих і малих соціальних груп. Наприклад, у групах віруючих (особливо сектах) було виявлено так званий релігійний ефект, який, концентруючи емоційну силу настрою і пристрастей віруючих, виявляється в сильній емоційній розрядці. Цей ефект зумовлює таку поведінку віруючих, як втрата контролю над собою, імпульсивні дії тощо.

Погрози і залякування діють інакше ніж лестоці, їх використовують для того, щоб викликати почуття тривоги і страху, і тим самим зробити людину схильною до впливу. У цьому випадку також ставиться мета викликати потрібний, вигідний для впливу стан людини. Хоча людей легше залякати, ніж підлеститися до них, залякування є менш ефективним засобом впливу, ніж лестоці. Людям не подобається, коли їм погрожують, а тому вони намагаються не потрапляти в такі ситуації, де їх можуть залякати. І, навпаки, прагнуть опинитися там, де вони отримають позитивну оцінку, підтримку. Тому залякування як засіб міжособистісного впливу найбільш розповсюджений у таких стосунках, які важко розірвати [5, с.228].

Поведінкова стратегія виклику почуття провини націлена на те, щоб репрезентувати себе перед іншими як взірєць для наслідування. Людина, яка застосовує цю стратегію, сама себе ставить у приклад оточуючим, прагне підкреслити свою зразковість. Це робиться для того, щоб індивід на цьому фоні усвідомив свою малозначущість і відчув за це провину. Людина, яка відчуває провину, прагне позбавитися цього відчуття і тому нею легко управляти [9, с. 33].

Маніпулятивні техніки ґрунтуються на психологічному механізмові поступливості, який базується на схильності людей до автоматичного, заснованого на стереотипах реагуванні. Маніпулятивні стратегії впливу базуються на таких принципах [7, с. 153-178]:

1. Принцип соціального доказу, який полягає в тому, що чим більше людей розділяє і підтримує певне переконання, тим міцніше віра певної групи в дане переконання.

2. Принцип послідовності – люди прагнуть відповідності (у своїй свідомості і в поглядах інших) щодо того, що вони вже зробили. Якщо людина зробила вибір або зайняла певну позицію, то вона буде прагнути поводитись відповідно до прийнятих на себе обов'язків і намагатися виконати рішення, яке прийняла раніше. Бажання бути послідовним є надзвичайно сильним знаряддям соціального впливу, яке часто змушує людей діяти всупереч власним інтересам.

Правило взаємного обміну – полягає в тому, що особистість реагує відповідно до виявленої до неї дії позитивно або негативно. Це можна побачити на прикладі кришнаїтів, кількість яких, а також обсяг їх власності у 70-ті рр. ХХ ст. значно збільшилися, що відбулося завдяки тому, що вони змінили тактику поведінки. Спочатку вони жебракували та не подобалися місцевим мешканцям через незвичний зовнішній вигляд (бритоголові, у поганому одязі, приспівували). Потім кришнаїти стали застосовувати нову стратегію поведінки, яка базувалася на принципі взаємного обміну. Вони не просто жебракували, а перш ніж попросити пожертву, вручали подарунок (книжку, журнал або квітку). Ця стратегія виявилася досить дієвою, щоб подолати фактор неприязні до того, хто звертається з проханням. Таким чином, ця стратегія принесла "товариству Крішни" великий прибуток, що дозволило їм фінансувати діяльність численних храмів та придбати власність у різних містах США та інших країн. Отже, особливість правила взаємного обміну полягає в тому, що люди, об'єднання, які здійснюють певні послуги, тим самим змушують нас виконувати їх вимоги.

Контроль свідомості – це система впливу, яка була створена для руйнування справжньої особистості та заміни її новою, культовою особистістю. Поступово занурюючи людину в соціальне середовище тоталітарної групи, яке здійснює сильний соціальний тиск, лідери тоталітарних груп досягають контролю над поведінкою, думками, емоціями людини, інформацією, яка до неї надходить [8, с. 15].

Р. Дж. Ліфтон визначив критерії реформування свідомості, які являють собою характерні ознаки цього явища [9, с. 419-439]:

1. Контроль за тим, з ким взаємодіють та спілкуються члени групи. Таким чином контролюється інформація, яка надходить до об'єкта впливу.

2. Надання лідеру тоталітарної групи містичної аури, надзвичайних якостей, досконалості. Спеціально створюються такі ситуації, які б продемонстрували ці якості.

3. Встановлення нереальних стандартів поведінки, що сприяє формуванню почуття провини, сорому, неповноцінності.

4. Культ сповіді, під час якої відбувається руйнація психологічних кордонів особистості, нав'язування почуття провини, а ті слабкості, в яких людина зізналася на сповіді, можуть бути використані проти неї або для контролю над нею.

5. Віра в абстрактну істинність групової догми, що не залишає місця для питань, сумнівів та висловлювання інших точок зору.

6. Навішування ярликів, використання кліше, застосування специфічної мови, що уповільнює мислення, спрощує аналіз, зупиняє творчість, але характеризує людину як члена певної групи. Тоталітарні групи змінюють значення великої кількості звичайних, повсякденних слів і виразів, таким чином ускладнюється спілкування поза групою.

7. Доктрина групи важливіша за окрему особистість, цілі групи ставляться вище за благополуччя окремого її члена.

8. Віра в те, що члени групи мають право на існування, а ті хто критикує групу, або не погоджується з нею, – ні.

Наслідки такого впливу на особистість часто призводять до того, що цінність тоталітарної групи настільки зростає, що починає превалювати над власними інтересами члена групи. Так, він може приймати рішення щодо власного життя, які завдають фізичної, психічної, соціальної, матеріальної шкоди (наприклад, віддавати гроші лідерам групи, переписувати нерухомість на керівника групи, поривати стосунки з сім'єю, відмовлятися від традиційного медичного обслуговування тощо). Очевидно, що цей контроль панівної верхівки над членами тоталітарної групи не є абсолютним, тому що більшість людей рано чи пізно покидають деструктивні тоталітарні групи.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Тоталітарна група – це спільнота людей, об'єднаних певною системою цінностей, світоглядом, ритуалами та способом життя, для яких характерний абсолютний контроль панівної верхівки над усіма сферами життя окремих її членів.

Потрапляючи у спеціально організоване середовище, яким є для людини тоталітарна група, вона починає відчувати на собі її вплив, схилиючись до певної поведінки. Цей вплив здійснюється на основі законів людської психіки і ґрунтується на психологічних особливостях людини, які роблять її піддатливою до впливу. До цих особливостей належать, перш за все, емоційно-мотиваційна сфера особистості, її самосвідомість.

При впливі на особистість тоталітарної групи діє принцип соціального доказу, проявляються феномени групового тиску та групового мислення, підпорядкування авторитетові, нормативний та інформаційний вплив групи на особистість. Також тоталітарними групами використовуються маніпулятивні методи впливу, у тому числі контроль свідомості.

Ефективність соціального впливу залежить від особливостей суб'єкта та об'єкта впливу. Здебільшого, в тоталітарні групи схильні потрапляти люди, що перебувають у перехідних чи кризових періодах свого життя, зневірилися у своїх силах, втратили сенс життя, знаходяться у кризовому стані, з якого не бачать виходу.

Основною відмінністю деструктивних тоталітарних груп є те, що вони використовують обман, маніпуляції та методи контролю свідомості, для того щоб підірвати свободу людини та зробити її залежною від групи для подальшої експлуатації.

Використані джерела

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 384 с.
2. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе; пер. с англ. под ред. А. Свенцицкого. – СПб.: Питер, 2011. – 448 с.
3. Лавренко О. Тоталітарні групи та їх соціально психологічний феномен / О. Лавренко // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 73-86.
4. Ліщинська О. А. Активність деструктивних тоталітарних організацій як загроза безпеці спільноти / О. А. Ліщинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – 2008. – №1. – С. 45-56.
5. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу. Навчальний посібник для вузів / В. В. Москаленко. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 448 с.
6. Орел Н. А. Психологические механизмы влияния тоталитарных групп на личность: профилактика и преодоление зависимости / Н. А. Орел // Контроль сознания и методы подавления личности : Хрестоматия / Сост. К. В. Сельченко. – Мн. : Харвест; М. : ООО "Издательство АСТ", 2001. – 624 с. – С. 413-443.
7. Чалдини Р. Психология влияния / Р. Чалдини / СПб.: Питер. – 2011. – 288 с.
8. Хассен С. Противостояние сектам и контролю над сознанием/ С. Хассен; пер. с англ. Л. Аскинази. – М. : АСТ, 2006 – 315 с.
9. Лифтон Р. Технология "промывки мозгов" : Психология тоталитаризма / Р. Дж. Лифтон. – СПб. : Прайм-Евроник, 2005. – 505 с.

Nesterenko O.

PECULIARITIES OF THE SOCIAL IMPACT OF TOTALITARIAN GROUPS ON THE PERSONALITY

The article analyzes the characteristics of the social impact of totalitarian groups on the personality. Here is explained the content of the concept of "totalitarian group". It reveals the types and signs of totalitarian groups. It is highlighted characteristics which give the group a totalitarian character. The differences of the constructive and destructive totalitarian groups is given in the article. It is regarded the problem of the destructive effect of totalitarian groups on the personality. Totalitarian groups are considered as the specific environment of social impact.

The definition of "social influence" is characterized as a process by which a person, group, society influence the thoughts, attitudes, values and behavior of an individual, group or social communities. In the article it is explained the structural components of social influence. It defines the role of the natural person's psychological and phenomena arising from the interaction of the group in the implementation of the social impact of totalitarian groups on the personality of their members.

It is established that under the influence of the personality of a totalitarian group, the principle of social proof, the phenomenon of group pressure and groupthink, obedience to authority, the normative and informational influence on the personality of the group appears.

Here is regarded means of influence of totalitarian groups personality on their members. It is examined the principles of manipulative influence and characteristics of such phenomenon as mind control. We have concluded that this control is not absolute, because most people sooner or later leave the totalitarian group.

Key words: *totalitarian group, destructive cult, social impact, the structure of social influence, the means of influence of totalitarian groups on the personality of their members, group pressure, groupthink, conformity, creating the effect of an emotional situation, manipulative influence, mind control.*

Стаття надійшла до редакції 20.10.2014